

Перо СИНАДИНОВСКИ

Н.У. Археолошки Музеј на Македонија

arheoper@gmail.com

НАСЕЛБИТЕ И НАСЕЛБИНСКИОТ СИСТЕМ ВО МАКЕДОНИЈА¹

Клучни зборови: Праисторија, населби, Македонија, керамика, погребување, културни групи

Апстракт: Во овој текст ќе стане збор за културно-историскиот развој на населението кое што живеело на територијата на географска Македонија, односно по теченијата на Бистрица (Халијакмон), Вардар и Струма, кои што се најголемите реки во Егејското сливно подрачје на Балканот. Целта на овој труд е да прикаже колку големо влијание има географијата врз креирањето на културно-историските вредности на населението, првите народи и кралства, првите држави итн. Преку следење на населбинскиот систем и религиските традиции ќе се обидеме да го следиме (дис) континуитетот на населението кое што овде живеело до крајот на 7 век. п.н.е.

Вовед

Во овој труд централно место ќе заземат три поголеми реки на јужниот дел од Балканскиот Полуостров кои што припаѓаат на Егејското сливно подрачје. Без разлика на политичките и историски услови на населението на тие географски целини, и прекројувањето на границите помеѓу разни политички творевини, населението, автофтоното население помеѓу себе комуницира и ги споделува заедничките интереси, било да се економски, стопански, социјални или религиски, и се прилагодува на создадените историски прилики во одреден период од минатото. Главна цел на овој сериал ќе биде следење и површинска анализа на населбинскиот систем, погребувањата, религијата и материјалната култура на населението кое што живеело на овие територии, од неолитот па се' до ден денешен. Ова се четирите главни аспекти преку кои се идентификува одредена праистори-

ска заедница, народ, кралство, држава итн. Населбинскиот систем секогаш ќе биде комбиниран со еден од овие културни вредности, во зависност од нивната улога во општеството. Синтетизирајќи ги досегашните, општи сознанија за овие традиционални вредности, без да навлегуваме во подетални научни прашања и проблеми, ќе се обидеме да го следиме населението кое што живеело овде и да го поврземе со одредени историски случувања кои што значително влијаеле на етногенезата на луѓето и врз населбинскиот систем, религијата и економијата. За таа цел овој серијал од есејски текстови ќе започне од неолитскиот период, време кога за прв пат биле создадени првите стационарни населби и била формирана првичната етничка формација.

Пишувањето на оваа проширена есејска синтеза на минатото на оваа територија беше „испро-воцирана“ пред се' поради географската позиција што овде се обработува и која е главна цел на мојата докторска десертација,² но и од неколку интересни научни трудови на еминентни професори и академици, од археолошката и историската научна фела, кои што беа објавени неодамна.³ Најголем дел од литературата која што ќе биде употребена е од домашни автори, но во голем дел, во различни периоди ќе биде користена и литера-

² Насловот е „Крајот на Неолитскиот период на територијата на Централен Балкан“

³ Тука се мисли на неколку дела од праисторија до модерно време во кои се опфатени овие географски територии и се сумирани одредени сознанија. На пример: Прилози за историјата на Македонија и Македонската култура, МАНУ 2021; На север од Егејскиот свет, Митревски 2021; In the shadow of Olympus-the emergence of Macedon, Borza 1990; Неколку дела од проф. Др. Наде Проева која се занимава со античките Македонци; Пајонија-Петрова 1999, Острогорски со Историја Византије и многу други автори и дела.

¹ Овде се мисли на територијата на географска Македонија, односно сливните подрачја на Бистрица, Вардар и Струма

турата од странски автори кои што се занимавале со овие проблематики.⁴ Имајќи ја во предвид големината на оваа територија, како и бурното и богато минато на населението кое овде живеело во овој прв дел од серијалот ќе биде обработен периодот од неолитскиот период до крајот на 7 век п.н.е. кога заедниците од овие простори полесно навлегуваат во историскиот период и се формираат првите кралства.

Територија

Територијата за која што ќе стане збор во овој труд се простира на една поголема површина на јужниот дел од Централниот Балкан (кар. 1). Посматрана како една географска целина, лесно може да се забележи дека овде се опфатени три поголеми сливни подрачја кои што гравитираат кон југ, односно кон Егејското море, притоа поврзувајќи го морскиот брег со Дунав преку Вардар и Струма, и со Јадранскиот брег преку Бистрица. Низ оваа територија поминувале најзначајните патишта уште од најраните праисториски патишта, па се' до денеска, за кои што најдобро сведочи главната патна вена која што го поврзувала западното и источното Римско Царство, магистралите Via Egnatia, како и Via Axia (Via Militaris) која преку реките Вардар и Морава го поврзувала Егејскиот брег со Дунав на север, и понатаму со останатиот дел од Европа (Митревски 2021a, 40). Овие три сливни подрачја се заградени со поголеми, тешко проодни планински масиви во поголемиот дел, и помали, полесно проодни клисури, особено на северниот крај.

На една таква географска позиција и природна атмосфера започнале да се појавуваат првите неолитски заедници кои што ги поставиле темелите на модерниот-седиментарен начин на живот. Од тие праисториски заедници ќе се развијат првите племиња, племенски водичи, кралеви, цареви, императори, кнезови, бегови, претседатели, и сите тие ќе се адаптираат на природните ресурси на оваа територија експлоатирајќи ги за подобар и полесен живот.

Од неолит до појавата на првите кралства (6500-600 год. п.н.е.)

Неолит

Неолитскиот период на оваа територија го означува најдобриот период од човечката исто-

⁴ Овде под терминот „домашни“ се мисли на автори кои потекнуваат од денешните држави Македонија, Србија, Грција, Албанија и нашиот источен сосед, кои поседуваат делови од територијата која што овде се обработува

рија, и како што ќе видиме низ ова „временско патување“, најмирниот период во кој што луѓето живееле во рамнините, покрај вода, обработливо земјиште и пасишта, притоа активно креирајќи и одржувајќи една таква раскошна материјална култура и уметност во период од околу 2 мил. (6500-4500 год.п.н.е.). Самата географска позиција на оваа територија и отвореноста кон Егејот и Анадолија на исток, од каде што навлегуваат првите неолитски заедници, како и природните погодности на средината од 7 мил. п.н.е., придонеле кон доста рано формирање на првите ранонеолитски населби и култури (Garašanin 1979, 99; Тодорова Х. 1993, 57; Н. Н. Тасич, 2009, 44; Тасич 2009, 47; Наумов 2009, 34; Митревски Д. 2013, 95,96).

Најраните неолитски населби на овие простори се дел од ткн. *монохромна* фаза, кога за прв пат се јавуваат првите седентарни населби на овие региони. Такви локалитети се Краиници, Зластана, Пештерица, Грнчарица, Палиамбела Колиндрос, Филострати Мавропигис и др. со нивните рани неолитски хоризонти, кои според апсолутните датации припаѓаат кон средината на VII мил. п.н.е. (Тодорова 1993, 74,75; Здравковски 2006, 27-32; Митревски 2013, 97-100; Urem-Kotsou et. al. 2014, 506, 507). Не навлегувајќи во подетална обработка на оваа фаза, која што според некои научници е проблематична, можеме да забележиме дека на овие простори доста рано доаѓа до појава на краткотрајни населби, со редуцирани керамички форми и орнаменти на керамиката. Веќе во следната ранонеолитска фаза на оваа територија се појавуваат првите поголеми културни групи кои што најчесто се врзуваат за одредени макро региони, креирајќи своја материјална и духовна култура во хармонија со целокупниот неолитски дух, кој што се гледа најдобро преку керамичкиот материјал, орнаментиката и ткн. култни предмети.

Во оваа втора ранонеолитска фаза скоро на целата територија, во периодот од околу 6300-6200 год. п.н.е. се јавуваат нови населби кои што во зависност од природните услови биле подигнати на тумби (најчесто Пелагонија и Егејска Македонија) или на речни тераси (по горните теченија на Вардар и Струма) (кар. 2-а). Во тој период за прв пат се појавуваат и садови со бело сликани орнаменти кои што се карактеристични за сите ранонеолитски населби на оваа територија (кар. 3) (Garašanin 1979, 90-92, 109-113; Чохаџиев 2007, 145-148; Urem-Kotsou et. al. 2014, 508; Grebska-Kulov 2017, 255, 258-260). Без разлика на мотивите на сликање кои што нормално, се разликуваат во одредени засебни географски целини, можеме да кажеме дека во раниот неолит доаѓа до извесна „глобализација“ на овој простор при

што сите неолитски заедници и култури произведуваат керамички садови со бело сликање. Овој период, одбележан со бело сликани орнаменти, во одредени географски региони ќе се задржи се до средината на VI мил. п.н.е., односно до крајот на средниот неолит. Такви региони се поголемиот дел од Егејска Македонија и Пелагонија каде што белото сликање е доминантно во текот на раниот и средниот неолит, но и од течението на Струма каде што белото сликање доминира во текот на раниот и среден неолит, со еден мал прекин кон крајот на средниот неолит кога се забележува доминација на садови со црно сликани орнаменти. Првите драстични промени во орнаментирањето на сатовите ќе се забележат кај населбите од северниот дел на оваа територија, односно по горното течение на Вардар и Овче Поле во склоп на Анзабегово-Вршник културата. Овде уште во периодот околу 5900 год. п.н.е. ќе се појават првите садови насликани со темна боја (црна, кавеава или поретко црвена) кои што во следниот период ќе доминираат и ќе го имаат својот развој и главен белег се' до крајот на средниот неолит, околу 5300 год. п.н.е. Населбите од овие региони во тој период ќе ги интензивираат контактите со заедниците на север од Старчевачката култура кои што покажуваат слична материјална култура, форма на садови и мотиви на сликање. Во најголемиот процут на Анзабегово-Вршник културата, во периодот од 5600-5400 п.н.е. садови декорирани со темна боја ќе се појават и во Солунско Поле кај неколку локалитети, како и кај голем број на населби од средното и горно течение на Струма каде што се издвојува една кратка среднонеолитска фаза (Garašanin 1979, 92-98, 118-120, 128-130; Чоухаджиев 2007, 145-148; Митревски 2013, 101, 102; Urem-Kotsou et. al. 2014, 511; Grebska-Kulov 2017, 255, 258-260; Здравковски 2018, 33-53). Според тоа можеме да претпоставиме дека дошло до зголемување на комуникацијата и културните влијанија на заедниците од Анзабегово-Вршник културата со тие на север од Старчевачката култура кои што биле краткорачни и со послаб културно-економски развој од тукашните неолитски населби од средниот неолит (Garašanin 1979, 139-143; Тодорова, Вайсов 1993, 97-113; Чоухаджиев 2007, 147-148). Контакти со заедниците од Јадранскиот брег е документиран кај населбите околу Охридското и Преспанското езеро и кај заедниците од Пелагонија (Benac 1979, 460-467).

Таквата материјална култура, културни појави и технолошки знаења доминирале кај заедниците од оваа територија се' до средината на 6 мил. п.н.е. (Reingruber et al. 2017, 45, tab. 5). Во овој период се појавува сосема нова материјална култура, култни предмети, се забележува раздвижу-

вање на населенето, како и населување на нови позиции. Ова време го означува почетокот на доцниот неолит на Балканскиот Полуостров. Промените во материјалната култура ќе се забележат најдобро кај керамичкиот материјал. Досегашната доминација на црвената керамика и сликањето со бела или црна боја, ќе биде заменето со производство на црно печена керамика и овде за прв пат може да се говори за вистинска *глобализација* која што настанала во овој период на целиот Балкан. Главни карактеристики на керамиката во доцниот неолит ќе станат биконусните садови и орнаментите со канелури и пунктирање во комбинација со врежани линии (Garašanin 1979, 207-211; Санев 1994, 31-32; Чоухаджиев 2007; Bonga 2013). Таквите промени според најголем број на автори потекнуваат од Анадолија и Блискиот Исток. Територијата за која овде станува збор во доцниот неолит била дел од т.н. Балканско-анадолски комплекс на доцниот неолит кој што според некои автори е дел од миграционите движења од југоисток кон север низ Струма, Вардар и кон запад преку Бистрица, Девол и Црн Дрим (Гарашанин 1973, 114-126; Garašanin 1979, 199-207; Ozdogan 1993, 173-193; Николов 1998, 216-217).

Генерално земено и во овој период може да се забележат три поголеми целини кои што имаат влијанија од и кон соседните региони. Таквите влијанијата од север и Винчанската култура се забележуваат највеќе во средното и горно течение на Вардар и Струма (Санев 1994, 31; Sanev 1996, 156; Mitrevski 2003, 35; Гребска-Кулова 2004, 135-136; Чоухаджиев 2007, 144, таб. 7). Од друга страна пак, влијанијата од југоисток, од Анадолија, преку Тесалија најпрво се осекаат во Егејска Македонија и понатаму преку Бистрица со јужниот дел на Пелагонија и областа околу Преспанското и Охридското езеро (Гарашанин 1989, 30-31; Perles, Demoule 1993, 387, fig. 2; Mitkoski 2017, 153-154; Reingruber et al. 2017, 45, tab. 5).

Крајот на неолитскиот период на оваа територија се поврзува во главно со климатските промени кои што настанале во тој период кога доаѓа до покачување на температурниот максимум и кризни времиња, што предизвикале огромни културно-историски и економски промени кои се изразиле и врз понатамошниот развој на заедниците. Тие промени најпрво ги почувствувале заедниците од горните теченија на Вардар и Струма на почетокот на 5 мил. п.н.е., додека пак неолитските култури во низините кај Пелагонија и Егејска Македонија згаснале некаде околу средината на 5 мил. п.н.е., што значи околу 300-400 години покасно од нивните современици од планинските предели (Вандова 2004; Vajsov 2004; Чоухаджиев 2007; Borić 2009; Borić 2015; Bonga 2013; Tasić et.

al. 2016; Whittle et. al. 2016; Наумов 2016, 76; Синадиновски 2019, 212; Hafner et. al. 2021).

Енеолит (Бакарно време)

Првите промени кои што го означиле почетокот на новото бакарно време се забележуваат кај населбите од горното течение на Вардар и Струма, кои што први се нашле на удар на нови културни и најверојатно помали миграциони движења проследени со нова материјална култура и нови технолошки пронајдоци кои што засекогаш ќе го променат животот на човекот, мислејќи пред се' на металургијата (Гарашанин 1973, 125; Garašanin 1979; Srejšović 1988, 17-18; Jovanović 1995, 51-54). Според горенаведеното за крајот на неолитот, може да се забележи дека дошло до различен културно-историски развој на заедниците кое што најдобро е документирано преку населбинскиот систем кога за прв пат ќе се населат повисоки, доминантни и потешко достапни позиции. Ова се однесува за населбите од горен Вардар и Струма кои биле поблизу до Бубањ-Салкуца-Криводол културатра на север и североисток од оваа територија (Borić 2009; Borić 2015; Митревски 2013, 145; Tasić et. al. 2016; Whittle et. al. 2016; Милановић 2016). За разлика од овие региони, во Пелагонија и Егејскиот дел на Македонија населбите во рамнините продолжиле со својот живот, потврдено со културната стратиграфија на населбите и развојот на Шуплевац-Бакарно Гумно во Пелагонија и Градешница-Слатино-Дикили Таш во Егејска Македонија (кар. 2-б) (Тодорова 1986, 32; Andreou et. al. 2001, 308; Митревски 2013, 145; Синадиновски 2019, 220). Кај населбите од Егејска Македонија првите промени во материјалната култура ќе се случат околу 4500 год. п.н.е. кога започнува *Final Neolithic* фазата или бакарното време.

Заедничко за сите заедници од оваа територија е фактот дека кон крајот на IV мил. п.н.е. во едни бурни и немирни времиња полека завршува енеолитскиот период и започнува бронзеното време. Во тој период ќе дојде до големи културни раздвижувања на населението од раната бронза кон регионите на север. Но и покрај тие настани животот на тумбите во низинските предели го продолжува својот континуитет. Покрај продолжувањето на животот на тумбите од неолитот, како континуитет од претходниот неолитски период може да се земат и многу елементи од керамичката продукција кои што имаат неолитски корења во нивните типолошки карактеристики. Како карактеристични енеолитски форми кај поголемиот дел од локалитетите се забележуваат бокалите со две рачки, чиниите со вовлечен обод или отворени кои можат да бидат поставени и на повисока

нога. Таквите садови биле орнаментирани со графитно сликање кое доминира во оваа фаза. Мотивите може да бидат најразновидни комбинации на криволиниски или праволиниски линии, а се јавува скоро кај сите типови на садови (кар. 4) (Coleman 1992, 259-264, fig. 4; Boyadziev 1995, 179; Andreou et al. 1996, 538, tab. 1; Tsirtsoni 2016, 19; Reingruber et al. 2017, 45, tab. 5; Синадиновски 2019, 197-215 со цит. лит.).

Бронзено време

На почетокот на бронзеното време се јавуваат упади на население од север по Вардар кое со себе ги носело тумуларните погребувања како религијска пракса. (Borza 1990, 61-62). Овде можеби треба да се бараат корените на тумуларните погребувања кои во Епир, Корча и Пелагонија ќе станат доминантни во следните периоди, се' до античките кралства. Во оваа постара фаза доаѓа и до појава на металуршката дејност која што била развиена на целата територија, но и појава на коњите во долното течение на Вардар, односно централна Македонија (Borza 1990, 61; Митревски 2021, 45). Развојот и употребата на овие две ресурси во понатамошниот период ќе ја смени историјата на човекот и ќе му даде нов правец на развој, различен од неолитскиот и енеолитски начин на живот кој што доминирал на овие простори до првите векови на бронзеното време.

Според досегашните сознанија за културно-историските и хронолошките вредности на бронзенодопските населби на оваа територија, може да се заокружат и дефинираат неколку карактеристики. Во материјалната култура, особено во керамичкиот материјал се забележува продолжување на одредени Енеолитски белези, но со опаѓање на занаетчиско-технолошките и уметничките вредности од кои што произлегле повеќе помали културни целини поделени на неколку географски области. Такви се бокалите со една или две рачки, длабоките чинии со две дршки на телото итн. (сл. 1) (Митревски 2021, 38, 40). Заедниците од оваа територија во текот на раната и средна бронзена епоха, до првите векови на II мил. п.н.е. културно биле свртени кон север и северните култури од Подунавјето и Карпатскиот Басен како дел од Балканско-подунавскиот комплекс на раната бронзена епоха (Митревски 2021a, 41-43). На идентичен начин како што во доцниот неолит доминира Винчанската култура и црната керамика со канелури, и на почетокот на бронзеното време доаѓа до појава на нови типови и форми на садови кои се шират низ централниот и јужен Балкан.

Населбите од бронзеното време ги следат постарите позиции, односно населби на повисо-

ки места од средното и горно течение на Вардар и Струма, како и континуитетот на населување на тумбите од енеолитот и доцниот неолит од Пелагонија, Корча и Егејска Македонија. На почетокот од бронзеното време доаѓа до намалување на бројот на населбите, ситуација што значително ќе се измени во поодминатите фази од бронзеното време, особено во железното време кога ќе бидат подигнати голем број на населби, како никогаш пред тоа, до периодот на Османлиската империја (Kotsakis 2007, 10; Митревски 2013, 174-175; Папазовска Санев 2015, 26-32; Митревски 2021, 20-21). Интересна е појавата на светилиштата на отворени и високи позиции, најчесто вдлабени во карпа, кои се јавуваат во раната и средна бронзена епоха, особено во ридскопланинските области на север. Оваа традиција ќе продолжи и во доцната бронза, кога на целата територија ќе се појават светилишта на високи карпести врвови од кои најпознати се Кокино и Пелинце (сл. 2,3) (Митревски 2021, 75-84; Митревски 2021а, 42).

Таквиот општествено-културен и религиски развој на населението траело од околу 3000 год. п.н.е. па се' до средината на 2 мил. п.н.е., време во кое ќе дојде до постепено свртување и отварање на тукашните населби кон јужните, моќни центри најпрво на Критската, и особено кон Микенската култура и Егејскиот свет. Во тие неколку векови, до почетокот на 12 век п.н.е. населбите од течението на Вардар, Струма, Бистрица и многу поретко од територијата на Косово, ќе се најдат под засилено влијаније од јужните култури и ќе достигнат побрз културен развој, различен од северните области, што се должи пред сè на блискоста со населбите од југ (кар. 5) (Borza 1990, 64; Љуци, 1998, 122; Митревски 2021, 11-12, 25). Во доцната бронзена епоха (1600-1200 год. п.н.е.) дошло до зголемување на температурите и поплавување на голем дел од рамнините покрај езерата или поголемите реки. Таквата ситуација предизвикала напуштање на старите населби и подигање на палафитни населби кои што се документирани во Охридско, Дојранско, Корчанско итн. Во овој период за прв пат ќе се забележат и *стратешки* поставени пунктови кои што се среќаваат кај Кресненската клисура на р. Струма, како и кај преминот од Струма накај Пијанец кој се јавува како погранична област со заедниците од Вардарскиот слив, на каде што се забележуваат и други стратешки точки (Кулов, Стефанович 2005, 27, 28). Токму овде завршуваат и Микенските влијанија кои што потполно недостасуваат во Кустендилската област во горното течение на Струма (Митревски 2021, 53, 57, сл. 29). Појавата на тие стратешки формации доволно говорат за

опасноста која идела од северо-источните краеве, од горното течение на Струма.

Во периодот на доцната бронза доаѓа до раст на популацијата и формирање на повеќе нови населби (Kotsakis 2007, 15), што настанале благодарение на мирните, легендарни “митски” времиња од Микенската и Тројанската, да кажеме цивилизација. За таквиот напреден развој на заедниците од овие предели сведочи и Хомер кога го поврзува Пирајхме со Амидон, урбан центар на дел од Пајонците кои биле водени и од Астеропај од плодната и ридска Пајонија (Петрова 1999, 4). Од друга страна пак на територијата по течението на реката Бистрица, низ падините на Олимп, Пиерија, Вермион, Пинд и другите помали планини доаѓа до појава на Македонците кои што биле населени низ Ематија и Пиерија на исток и средното течение на Бистрица, со Пинд како природна граница од запад (кар. 6) (Borza 1990, 71; Митревски 2021, 140, сл. 78). Таквите историски прилики ги направиле заедниците од оваа територија привлечни за (не) културите од север и средна Европа кои што во 12 и 11 век п.н.е. ќе ги нападнаат тукашните населби и ќе дојде до културен прекин во развојот на автохтоното население (Borza 1990, 64-69, види кор. лит; Kotsakis 2007, 11).

Најдобри показатели за овие немирни времиња и продолгот на население од север се забележуваат и во сферата на погребувањата каде што како новина се јавуваат *спалени покојници* во урни кои се позастапени во северните краеве, по горното течение на Вардар и на север кон Косово (Љуци 1998, 144; Митревски 1997, 317, 318; Митревски 2021, 63). Погребувањето на оваа поширока територија во доцното бронзено време покажува извесна „шареноликост“ кај различни микро региони, судејќи според присуството на гробови под тумули, рамни некрополи, гробови во цисти, јами итн. Рамни некрополи со камени цисти се регистрирани по горното течение на Струма, и најизразено кај населбите од Вардар кои што одиграле значајна улога во прекилот на бронзеното време (Папазовска Санев 2015, 32-38; Митревски 2021, 60-74). Тумуларни некрополи од доцното бронзено време се забележуваат на територијата на Пелагинија, Корча и Епир каде што овој тип на погребување ќе го обележи и останатиот праисториски развој на заедниците (Атанасоска, 2018, 100-106). На преминот од Бистрица кон Тесалија на падините на Олимп се откриени некрополи со т.н. микенски шаховски конструкции кои што ја покажуваат директната врска со Микенските заедници на југ, потврдена и со гробните прилози во тие гробови (Митревски 2021, 93).

Немирни времиња (преоден период)

Споменувањето на Пајонците како сојузници на Троја во борбата против Грчките племиња не е ништо повеќе од потврда дека на овие простори опстојувале сериозно економски и социјално развиени населби кои одиграле голема улога врз културно-историските случувања во тоа време. Интересен е фактот дека и покрај тоа што во архитектурата, материјалната култура и кај дел од погребувањата од нашата територија се забележуваат директни и силни влијанија од Микенската култура, сепак во Тројанската војна тукашните народи се нашле на страната на Троја. Настаниите кои што се случувале во текот на 12 и 11 век п.н.е. на овие простори довеле до конечно завршување на Бронзеното доба и почеток на Железното време (Wardle 2007, 496). Покрај упадите од север, населбите од оваа територија, особено по долината на Вардар дошла во директен контакт со Дарданците кои се населиле северно од нашата територија (Митревски 2021, 116-118, сл. 71).⁵

Најевдиентна е појавата на нови погребувања со спалени покојници кои што биле погребувани во *урни*. Овој тип на погребување се среќава кај неколку некрополи по Вардар каде се забележува дека врз гробовите со инхумација биле полагани урни. За овие упади најдобро сведочи некрополата кај Кукуш каде што се пронајдени 370 спалени покојници (Папазовска Санев, 2015, 190, 191). Погребувањето со инхумација ќе ги надживее овие промени и ќе продолжи во следните векови на железното време со тоа што инхумираните покојници сега ќе бидат погребувани во испружена положба, во рамни или тумуларни некрополи во зависност од локалните традиционални вредности (Митревски, 2021, 120-128).

Железно време

По бурните и немирни времиња во периодот на 12 и 11 век п.н.е. следуваат векови на постепена стабилизација и постепено формирање на новите железнодопски етно-културни вредности.

⁵ Кај неколку населби по долното течение на Вардар е регистрирано дека по уривањето на населбите во кои имало големи организирани објекти од непечени тули, биле изградени објекти со потекло од север, односно „примитивни“ градби од кал и дрво. Како паралела на овие настани може да се земат подоцнежните упади на Словените и Аварите во 5 и 6 век кои што ќе ги уништат високо развиените цивилизациски центри, со урбана архитектура и уметност и врз нив ќе изградат „праисториски“ објекти и земјанки, за што ќе стане збор во следниот, втор дел од овој серијал.

Железнодопскиот развој на оваа територија бележи истовремен културно историски развој во периодот од 10 до 7 век. Овој период ќе биде обележан со голем прираст на населението и густа населеност како никогаш претходно со што бил формиран еден силен етнос од кој што подоцна ќе се развијат првите држави и кралства Македонија и Пајонија (кар. 6). (Borza 1990, 73,74; Kotsakis 2007, 10; Митревски 2013, 174-175; Папазовска Санев 2015, 26-32; Митревски 2021, 20-21).

Населбитнскиот систем во Железното време има идентични карактеристики како во Бронзеното време и најчесто бил условен од природните прилики во одредени региони. Населбите може да се поделат во главно на два типа, *првите* повеќеслојните со долготраен начин на живот подигани најчесто на Тумби или доминантни позиции, и *вторите* краткотрајни населби кои што опстојувале краток период и се врзани за одредени стопански гранки како што се сточарските, рударските, палафитните итн. (Borza, 1990, 80; Папазовска Санев, 2015, 119-130; Митревски 2021, 155-171).

Погребувањата пак од железното време по немирниот преоден период полесно се стабилизираат и се оформуваат основните типови и ритуали на погребувања. На територијата која што овде ја обработуваме спалувањето на покојниците не одиграло голема улога врз понатамошниот третман врз нив, за разлика од Тракија на исток и Косово на север, каде што овој ритуал ќе остави голем белег врз понатамошните пограбни обичаи. Заедниците од оваа територија и понатаму го практикуваат погребувањето со инхумација во испружена положба во тумиларни или рамни некрополи. Гробовите најчесто биле цисти, направени од камени плочи, а покрај нив се среќаваат и гробови во јами. Рамните некрополи со гробови цисти или обични јами се среќаваат во низинските делови покрај поголемите населби подигнати на тумби или доминантни позиции. Овие пограбни обичаи настанале како резултат на случувањата од преодниот период под влијание на северните култури, а најчесто се среќаваат во исто време на употреба со помали тумуларни некрополи од конзервативните боласти (Папазовска Санев, 2015, 140-149). Во одредени региони се гледа јасна диференцијација на тумуларните и рамните некрополи, со тоа што тумуларните се повеќе застапени кај изолираните ридско-планински подрачја кои биле населени со мали сточарски или рударски населби (Митревски 2021, 165-166). Тумуларните погребувања ќе заземат водечка улога кај железнодопските заедници од југозападните делови на нашата територија и Епир (кар. 7) (Атанасоска 2019, 106, кар. 8). Родовските погребувања биле главна карактеристика на населението од нашата територија (сл. 4),

за тоа сведочи континуитетот на оваа пракса се' до историските времиња кога ќе се појават првите кралски гробници. Најречита ситуација имаме кај Вергина каде се откриени над 300 тумули, како остатоци од старите, традиционални родовски погребувања од доцното Бронзено време.

Во гробовите од железното време се откриваат керамички садови и голема количина на накит од т.н. Пајонски бронзи. Пајонските бронзи се застапени преку разновидни висулци кои може да имаат и животински протони, афионовы чашки, мали бокалчиња итн. (сл. 5-А). Керамичкиот материјал покажува одреден континуитет од Бронзеното време, па така одредени форми на бокали со една или две држалки и некои типови на чинии го продолжиле својот развој и низ Железното време. Таквата традиција завршила порано кај населбите од Егејска Македонија кои што биле поблиску до јужните центри и во периодот на 7 век. п.н.е. за прв пат се среќаваат садови работени на грнчарско колце. Орнаментирањето на садовите најчесто се вршело со мат сликање на телото на садот со разновидни линеарни и триаголни мотиви (сл. 5-Б).

Овие железнодопски заедници после Тројанската војна повторно ќе израснат во организирани кралства, со свои водачи, своја економија, монетоковање и други придобивки на раната антика. Веќе во 6 век. п.н.е. овде се јавуваат првите историски кралеви и кралства и со тоа навлегуваме во вториот дел од овие есејски излагања, кога ќе стане збор за Античкиот период (од 6 век п.н.е. до 6 век.).

Заклучок

Со доселувањето на првите неолитски заедници од Блискиот Исток започнало населување на тумбите, речните тераси или низинските предели. Дека оваа територија била богата со природни ресурси и половни услови за живот најдобро сведочи фактот дека тука се забележуваат првите поголеми неолитски населби и центри кои што биле отворени кон Егејот од една страна, и културите на север по Морава и Дунав од друга. Од овде всушност поминуваат двете главни патни вени преку кои идела неолитизацијата кон север. Самата географија и геоморфолошки услови го диктирале начинот на живот и изгледот на населбите, па така во рамнините се живеело на тумби, а на речни тераси и рамни населби во регионите каде имаме по разиграна географија. Разликата помеѓу овие два типа на населби делумно се забележува и преку керамичката продукција каде што белото сликање на садовите било доминантно насекаде, се' до почетокот на VI мил. п.н.е. кога кај заед-

ниците од горното течение на Вардар ќе започнат со производство на садови насликани со црна или темна боја. Овие садови ќе опстојуваат истовремено со белосликаната керамика која што ќе исчезне околу средината на VI мил. п.н.е., додека пак тие ќе продолжат да се употребуваат уште 2-3 века. Овде може да се забележи дека неолитските заедници каде белото сликање било употребувано се' до крајот на средниот неолит дошле порано во контакт со новите влијанија од југоисток, кога црната керамика ќе започне да се шири кон внатрешноста на Балканот. Нешто подоцна оваа керамика ќе преовладее и на територијата на горните теченија на Струма и Вардар кои што ќе имаат посилни влијанија со заедниците од север минувајќи ги вековите на доцниот неолит.

Почетокот на енеолитот се поврзува со раздвигување на населението од североисточен Балкан и упади во главно по горното течение на Вардар и Струма. Тие упади, судејќи според промената на населбинскиот систем најверојатно биле насилни и непријатни за автохтоното население кое ќе се насели на повисоки, доминантни позиции кои што имале улога на заштита. Самата таа ситуација ни зборува за тоа дека ниедна заедница не би се населила на тие високи позиции доколку немала некоја реална опасност и мака. Таквите упади не предизвикале значајни промени кај населбите на југ, во котлините, кои што продолжиле да живеат на старите неолитски тумби. Под силно влијание на новите настани, промени се забележале и кај керамичкиот материјал каде што во Енеолитот ќе дојде до појава на графитно сликање кое што после 4500 год. п.н.е. се забележува скоро на целата територија која што овде се обработува. Во таков амбиент опстојувале заедниците сè до крајот на IV мил. п.н.е. кога дошло до нови општествено-економски случувања кои го означиле почетокот на бронзеното време.

Во следните векови се' до почетокот на II мил. п.н.е. на овие простори ќе се развие единствена култура која што била дел од Балканско-подунавски комплекс на раното Бронзено време. После доцниот Неолит и културната доминација на Винчанската култура на север, во ова време ќе се јави потполно свртување на тукашното население кон населбите од северните области со кои во тие времиња ќе развијат и посилни економски и културни контакти, останувајќи на страна од случувањата во Егејскиот басен. Таквата ситуација се задржала до средината на II мил. п.н.е. кога започнува да се забележува присуство на влијанија од југ од Микенските центри. Во ова време на овие простори имало високо развиени Пајонски племиња кои што учествувале на страната на Тројанците во борбата против Микена и Микенките сојузници.

ци. Околу 1200 год. п.н.е. започнало паѓањето на микенскиот свет и упади на население од север кои што ги уништиле населбите по течението на Вардар на патот кон југ. Тие настани останале забележани како *темен период* (dark ages) поради тоа што доаѓа до културно-општествена криза кај локалното население. Таквите новини најдобро се забележуваат кај погребувањето на спалени покојници во урни, појава која што нема да остави значителен траг во понатамошниот период. Анализирајќи ги погребувањата може да се забележи дека погребувањата под урни се само еден мал дел, една епизода од развојот на тумуларните или рамни некрополи со инхумирани покојници.

Генерално, може да се каже дека населението на почетокот на Железното време полесно се враќало на старите погребни обичаи од бронзеното време, преживувајќи ги бурните векови на предниот период. Погребувањата во рамни некрополи се вршело кај населението од Вардарскиот и Струмскиот слив, каде што кај поконзервативните региони се среќаваат и тумулите. Тумуларниот пак начин на погребување својот континуитет го продолжува и во железното време во југозападните краевина на оваа територија. Од тумуларните погребувања во подоцнежните периоди ќе се појават и кралските гробници кои ги имаат своите корења уште во бронзеното време. Интересно е тоа што погребувањата под тумули се поврзува во главно со географските предели каде што уште од неолитот се живеело на тумби, па се до средната бронзена епоха. Овој податок можеби ни зборува за тоа дека *тумбите, могилиците, чуците* или како и да ги наречеме тие формации и творевини, имале некое посебно значење всадено во традициите на праисториските заедници.

После направениот преглед можеме да заклучиме дека во периодот од околу 5 милениуми праисториски развој, заедниците на овие простори не

биле оставени настрана, самостално да го организираат својот живот без притоа да бидат дел од одредени културно-економски контакти, насилни упади или движења на соседните племиња и народи. Пракса која што се задржала до ден денешен и се чувствува кај населението кое што живее овде. Секој праисториски период е одбележан со разни влијанија и движења поради кои се забележуваат извесни прекини и промени во материјалната култура и населбинскиот систем. И покрај тоа што секое раздвижување остава свои културни белези, континуитетот на одредени керамички форми и орнаменти од последните неолитски фази низ сите праисториски времиња може многу речито да се следи. Тука се мисли пред сè на бокалите со една или две држалки и отворените чинии кои што во идните периоди ќе се модифицираат со додавање или измена на држалките и нови типови на орнаментика. Истото се однесува и на населбинскиот систем. Тука за одбележување е тоа што населувањето на повисоки позиции кое започнува во раниот Енеолит ќе продолжи сè до крајот на праисторијата. Тоа ни зборува за фактот дека после Неолитскиот период населението овде живее во постојан страв од упади од северните или јужни краевина. Тие упади не биле добродојдени за локалното автохтоно население па поради тоа уште кон крајот на бронзеното време се јавуваат вистински стратешки пунктови кои контролирале одредени планински превои. Опасноста доаѓала од север, и најчесто од североисток што е документирано и со евакуацијата на луѓето на повисоките места уште на крајот на неолитскиот период. Своето „златно“ доба населението на оваа територија ќе го забележи кон крајот на Железното време. Во тој период доаѓа појава на јаки култури и моќни центри од кои што ќе настанат првите вистински градови од автохтоното население кое што своите корени ги има длабоко во праисторијата.

Pero SINADINOVSKI

**SETTLEMENTS AND SETTLEMENT SYSTEMS
ON THE TERRITORY OF MACEDONIA
-prehistoric times-**

Summary

In this series of essays dedicated to settlement organization through the history, we will talk about the settlements on the territory of geographical Macedonia. Our intention is to follow and connect the historical events in the past that influenced the settlements and the economy of the people. The migration of the first farmers from Anatolia around 6500 BC., marked the beginning of the Neolithic way of life in the Central Balkans. First farmers settled on the mounds, river terraces, and flat settlements on the fields, where good conditions for agriculture existed. In the very first stage of Neolithisation, the villages were small and in a small number. But in the next centuries, with a growth of population, a large number of settlements appeared, which resulted with the beginning of the first cultural-economics networks. These networks will mark the future of pre-historical communities on this territory. The Early Neolithic period was marked by the appearance and domination of white-painted pottery, all around Macedonia. At the beginning of VI mil. BC. Black painted pottery appeared in the upper Vardar valley, as a part of Anzabegovo-Vršnik II-IV cultural group. This phase represents the Middle Neolithic period, and there is a cultural influence on the neighboring regions around 5600-5400 BC., especially on the sites from the upper Struma valley. In the Late Neolithic period, there were new migrations from Anatolia that created a second Balkan-Anatolian cultural complex. Older settlements continued to be used, surviving and accepting the new (cultural) migrations and influences. According to the pottery, big typological and technological differences can be noticed. The appearance and domination of black pottery will mark a new Late Neolithic period all around the Balkan Peninsula, creating different cultures and cultural networks, with the domination of Vinča culture from the north, and Thessalian Neolithic cultures from the south. Influences from this cul-

tures is well documented in the Late Neolithic sites from Macedonia.

First local migrations marked a new Eneolithic period, a new positions were settled with the emergence of small stockbreeding settlements on dominant plateaus. These movements are well documented on sites from the upper valleys of the Vardar and Strymon rivers, where people moved from the lowlands to the higher positions. On the other hand, live-on mound settlements continued their lives, as can be seen on the territory of Aegean Macedonia and Pelagonia. The emergence of settlements on higher positions probably was caused by violent movements from north and north-east tribes. Despite those influences, the pottery from Eneolithic shows a lot of similarities with the Late Neolithic pots, expect the emergence of Graphite-painted pottery, which marked a new Eneolithic period.

In the next Bronze Age period, settlements in higher mountainous regions continued to be used as a part of a larger Balkan-Danube cultural group of the Early Bronze age. According to the pottery material, it can be noticed that there is new influences from north regions that dominated this territory until the beginning of the Late Bronze Age. In the Late Bronze Age for the first time, settlements used as guard posts are documented in the upper Strymon valley, protecting the southern territories from tribes from the north. The LBA is marked by the appearance of Mycenaean culture from the south that will dominate local cultures with the import of the Mycenaean and copied Mycenaean pottery. The end of the Bronze Age was marked by the violent movements from the north which resulted with the destruction of the settlements, especially those through the Vardar valley. These new influences are well documented with the appearance of graves-urns which are present in the same necropolis with the skeleton burial in the

stone cist, grave forms characteristic for the Bronze Age. These new types of graves are presented only in a short time during the 12-11 century B.C. After this period there are only skeleton graves under mounds or flat necropoleis, a practice that will mark the next Iron Age period.

After these dark ages, followed by migration and destruction of older settlements, this part of the Balkan Peninsula comes to stabilization and creation of the first ethno-cultural societies. The growth of population during the Iron Age resulted in the formation of a large number of tribes known as: Migdoni, Deroni, Agriani, Laiai, Pelagoni, Eordi ect. as a part of Macedonian and Paeonian kingdoms that appear in the followed period. During the Iron Age settlements in higher, well-protected positions continued to live, but this time created bigger settlements that had economic and cultural power above the smaller villages around the mountainous regions. In this period for the first time, stockbreeding and mining settlements will appear which are connected with the bigger economic and cultural centers. Here for the first time there are clear and well defined rules of burials with the skeleton burial as a basic practice, in stone cist or in pits. The necropolis are flat or mounds, depending on the geographical position of the settlements and their traditions.

In the end let's look at this wider territory through prehistoric times. We can see that despite the numerous population incursions and influences from the neighboring geographical areas, the indigenous population still continued the old traditions of living, religion, and material culture. Only for the Neolithic period can be said that the people did not have a greater danger to defend their settlements. With the first incursions of the population from the north-east comes the first changes of settlements networks and appearance of settlements in the higher, mountainous regions, guarding their homes and settlements from unfriendly tribes. Such a settlement system lasted until the end of the Iron Age and the prehistoric period. Those millennia were followed by violent incursions of neighboring tribes who frequently visited the territory in search of better living conditions, leaving their mark on material culture and burial rituals, but again, the old traditions survived these new impact and continued their live. The local, indigenous population, living in such turbulent cultural-historical events after the Neolithic, remained to live in higher areas, to which they will often return in the following historical and modern times.

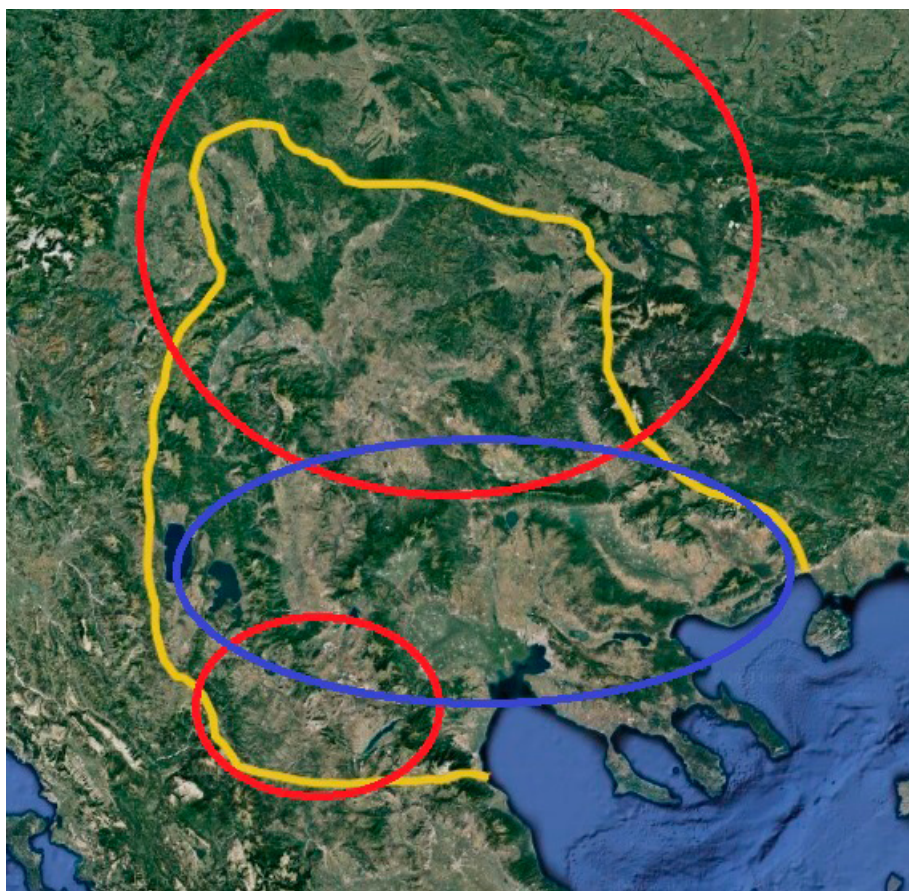
ЛИТЕРАТУРА

- Angeleski S. 2012. *The Early and Middle Neolithic in Macedonia. Links with the neighbouring areas*. BAR International Series 2332. 2012
- Andreou S., Fotiadis M., Kotsakis K. 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze age of Northern Greece. *Aegean Prehistory: A Review*. Boston. 537-597
- Атанасоска Н. 2019. Предисториските тумуларни погребувања западно од реката Вардар. Непубликуван магистерски труд. Универзитет Св. Кирил и Методиј. Скопје
- Andreou S., Fotiadis M., Kotsakis K. 2001. The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, Addendum: 1996-1999. *Aegean Prehistory. A Review*. Boston: 259-328
- Benac A. 1979. Prelazna zona. *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*. Sarajevo. 363-472
- Boyadziev, Y. 1995. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. *Prehistoric Bulgaria*. No. 22. 149-192
- Bonga L. A. 2013. Late Neolithic pottery from mainland Greece, CA. 5300-4300 B.C. Phd thesis. Temple University Graduate Board.
- Borić D. 2009. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans. *Metals and Societies, Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. Band 169. 191-245.
- Borić D. 2015. The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture. *Neolithic and the Copper Age between the Carpatians and the Aegean Sea*. Budapest. 157-218.
- Borza E. N. 1990. *In the shadow of Olympus-the emergence of Macedon*. Princeton, New Jersey.
- Вандова В. 2004. Неолитни керамични съдове с графитирана повърхност от долината на Струма. Праисторическа Тракия. София-Стара Загора. 115-132.
- Vajsov I. 2007. Promachon-Topolnica Atypology of painted decorations and its use as a chronological marker. *The Struma/Strymon river valley in prehistory*. Sofia: 2007. 79-120.
- Вандова В. 2004. Неолитни керамични съдове с графитирана повърхност от долината на Струма. Праисторическа Тракия. София-Стара Загора. 115-132.
- Гарашанин М. 1973. Праисторија на тлу С.Р. Србија. Београд.
- Гарашанин М. 1989. Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији. *Macedoniae Acta Archaeologica* 10. Скопје. 25-36
- Garašanin M. 1979. Centralnobalkanska zona. *Praistorija Jugoslavenskih zemalja II, neolitsko doba*. Sarajevo: 79-213.
- Гребска-Кулова М. 2004. Културни промени в Югозападна България през втората половина на IV хил. пр. Хр. Праисторическа Тракия. София – Стара Загора: 2004. 133-145.
- Здравковски Д. 2018. Генеза и развој на Анзабегово – Вршничката културна група во периодот на неолитот на територијата од Република Македонија. Скопје: 2018.
- Jovanović B. 1995. Late Vinča settlement Divostin IIb. Cultural changes in the Early Eneolithic of the Central Balkans. *Mem. Museo Civ. St. Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo* 4. 51-54.
- Кулов И., Стефанович М. 2005, Селищен живот през късната бронзова епоха в Благоевградско полел Земите на България Люлка на Тракийската култура. II том. София. 27-39
- Kotsakis K. 2007. Prehistoric Macedonia. *The history of Macedonia*. Museum of Macedonian Struggle, Thessaloniki. 1-22
- Mitrevski D. 2003. Prehistory in Republic of Macedonia-F.Y.R.O.M. *Recent research in the Prehistory of the Balkans*. Thessaloniki. 13-68
- Митревски Д. 2013. Праисторија на Република Македонија. МАКЕДОНИЈА – милениумски културно – историски факти. Скопје.
- Митревски Д. 2021. На Север од Егејскиот Свет. МАКЕДОНИКА. Скопје.
- Митревски 2021а. Културната основа на Македонија: од раната бронзена доба до првите политички заедници. Прилози за историјата на Македонија и Македонската Култура. МАНУ. Скопје. 39-60
- Mitkoski A. 2017. The Late Neolithic Period in Pelagonia and Mariovo in the Prilep region. *Dragiša Zdravkovski in Memoriam. Cultural Manifestations during the Neolithic Period of the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Regions*. Skopje. 119-160
- Милановић Д. 2016. Централни Балкан у 5 миленијуму пре н.е.: обрасци насељавања и друштвено-економске промене: Непубликувана докторска дисертација. Филозофски факултет. Београд

- Наумов Г., Фидановски Љ., Толевски И., Ивковска А. 2009. Неолитските заедници во Република Македонија. С
- Наумов Г. 2016. Калибрирана хронологија на неолитските тумби во Пелагонија. Неолитот во Македонија: Нови сознанија и перспективи. Скопје. 67-96
- Николов В. 1998. Проугаванија върху неолитната керамика в Тракиа. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV. Северозападна Анадолия и Юугоизточна Европа. АГАТО.
- Ozdogan M. 1993. Vinca and Anatolia: a new look at a very old problem (or redefining Vinca culture from the perspective of Near Eastern tradition), *Anatolica* 19. 1993. 173-193.
- Папазовска Санев А. 2015. Раното Железно време во Република Македонија. Непубликуван докторски труд. Филозофски Факултет. Скопје
- Perles C, Demoule J-P. 1993. The Greek Neolithic: A New Review. *Journal of World Prehistory*. Vol. 7, No. 4. 355-416.
- Петрова Е. 1999. Пажонија во II и I милениум пред. н.е. Скопје.
- Reingruber A., Toufexis G., Kyparissi-Apostolika N., Anetakis M., Maniatis Y., Facorrelis Y. 2017. Neolithic Thessaly: radiocarbon dates periods and phases. *Documenta Praehistorica* XLIV. 34-53
- Санев В. 1994. Младото камено време. Археолошка карта на Република Македонија 1. Скопје. 26-42.
- Sanev V. 1996. The Anzabegovo – Vršnik group and the problems of the Late Neolithic in Eastern Macedonia. *From Starčevo to Vinča culture. Current problems of the Transition Period, Proceedings from the International round table*. Zrenjanin. 147-164.
- Синадиновски П. 2019. Доцен Неолит во Република Македонија. Непубликуван Магистерски труд. Филозофски факултет. Скопје. 2019
- Srejić D. 1988. *The Neolithic od Serbia-Archaeological Research 1948-1988*. Belgrade. 5-19
- Стојанова Канзунова Е. 2011. Инвентарот на Неолитската кука во Република Македонија. Непубликуван магистерски труд. Филозофски факултет. Скопје.
- Tasić N. et al. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the neolithic tell of Vinča-Belo Brdo, Serbia. <http://journals.cambridge.org/RDC>
- Темелкоски Д. и Миткоски А. 2006. Праисториска населба Могила, Сенокос. *Macedoniae Acta Archaeologica* 17. Скопје. 55-80
- Темелкоски Д. и Миткоски А. 2008. Доцнеолитска населба Кутлине кај село Ракле. *Macedoniae Acta Archaeologica* 18. Скопје: 93-108.
- Тодорова Х. 1986. Каменно-медната епоха в България. София.
- Tsirtsoni Z. et. al. 2016. *The Human Race of Radiocarbon: Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal. BC*. TMO 69, 271-297. Lyon: Maison de l'Orient et de la Mediterranee.
- Urem-Kotsou D., Papaioannou A., Papadakou T., Saridaki N. Intze Z. 2014. Pottery and stylistic boundaries. Early and middle Neolithic pottery in Macedonia. *A century of research in Prehistoric Macedonia* 1912-2012. Thessaloniki
- Hafner A. et. al. 2021. First absolute chronologies of neolithic and bronze age settlements at Lake Ohrid based on dendrochronology and radiocarbon dating. *Journal od Archaeological science: Reports* 38. 1-18
- Coleman, J.E. 1992. „Greece, the Aegean, and Cyprus: Part 1“, in *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago & London: University of Chicago Press, 203-221, 247-278.
- Чохаджиев С. 2007. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. Велико Търново.
- Whittle A. et. Al. 2016. A Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in south-east Europe. *Documenta Praehistorica* XLIII 2016. Ljubljana. 1-60

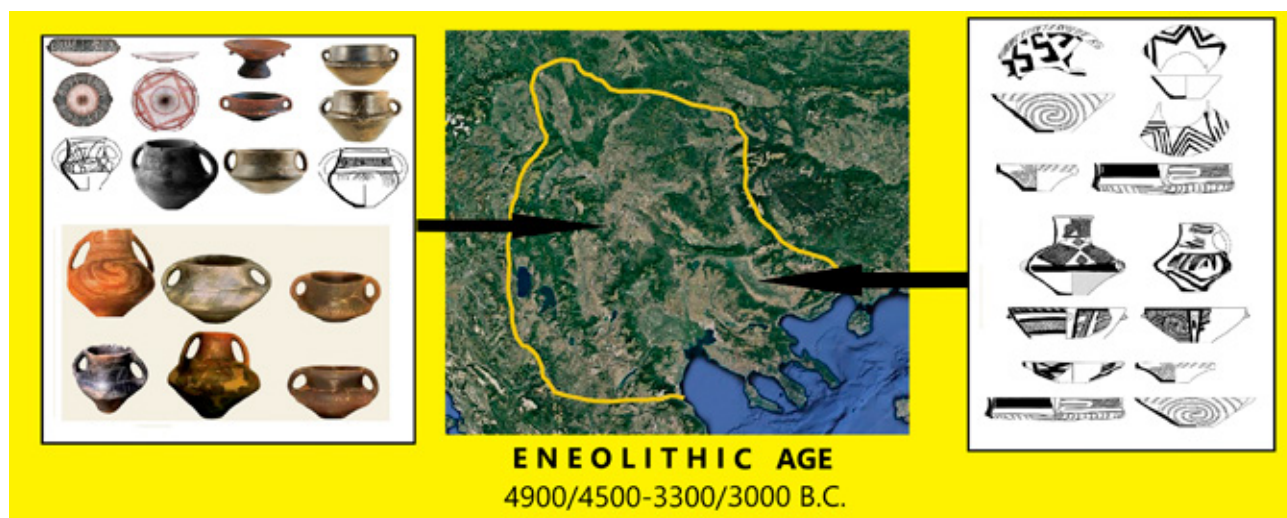
Карта 1. Јужниот дел од Централен Балкан (географска Македонија со мали отстапувања)

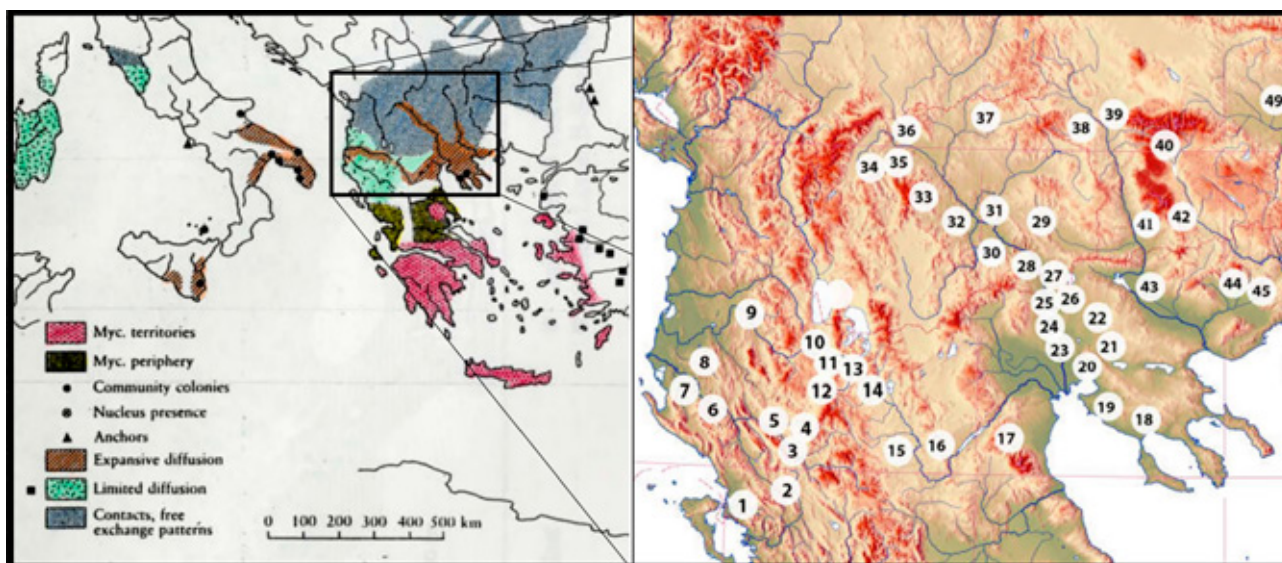
Карта 2. а. Населби „Тумби“-плав круг; населби на речни тераси и рамнини-во црвени кругови
 б. Во енеолитот: населби на „Тумби“-плав круг; населби на доминантни позиции и природни возвишенија-црвени кругови

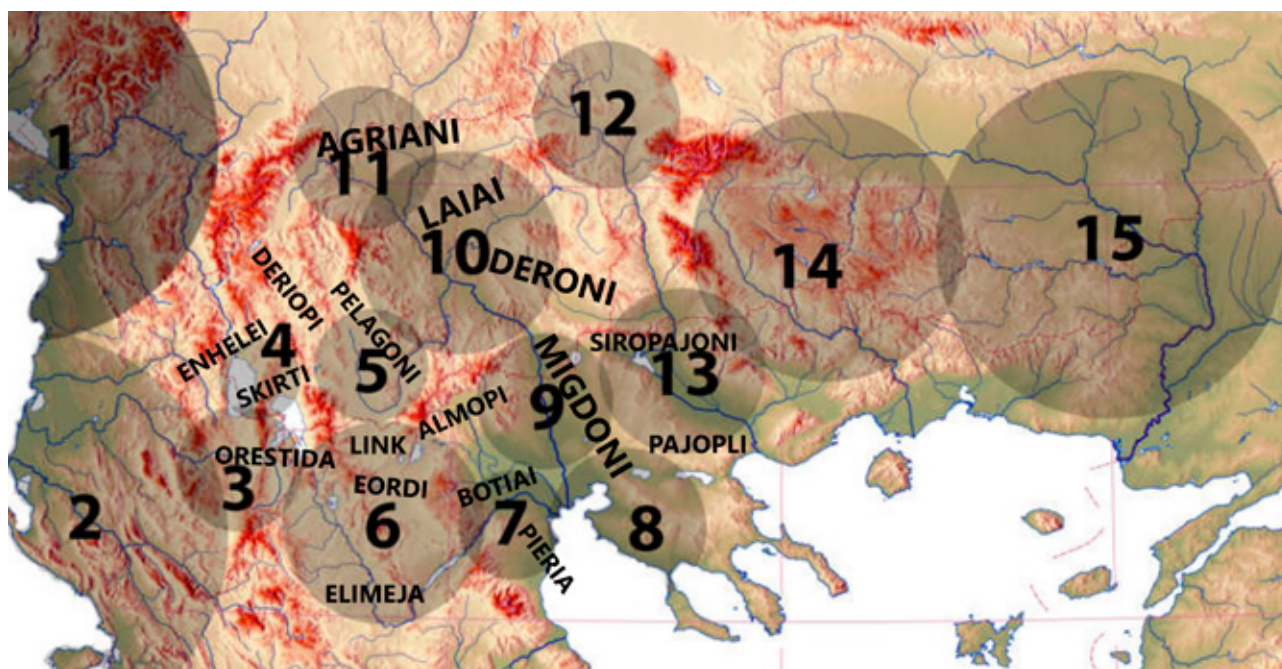
Карта 3. Ранонеолитска белосликана керамика-со жолта линија; белосликана керамика во текот на раниот и среден неолит-плав круг; керамика насликана со црна или темна боја од средниот неолит-црвен круг

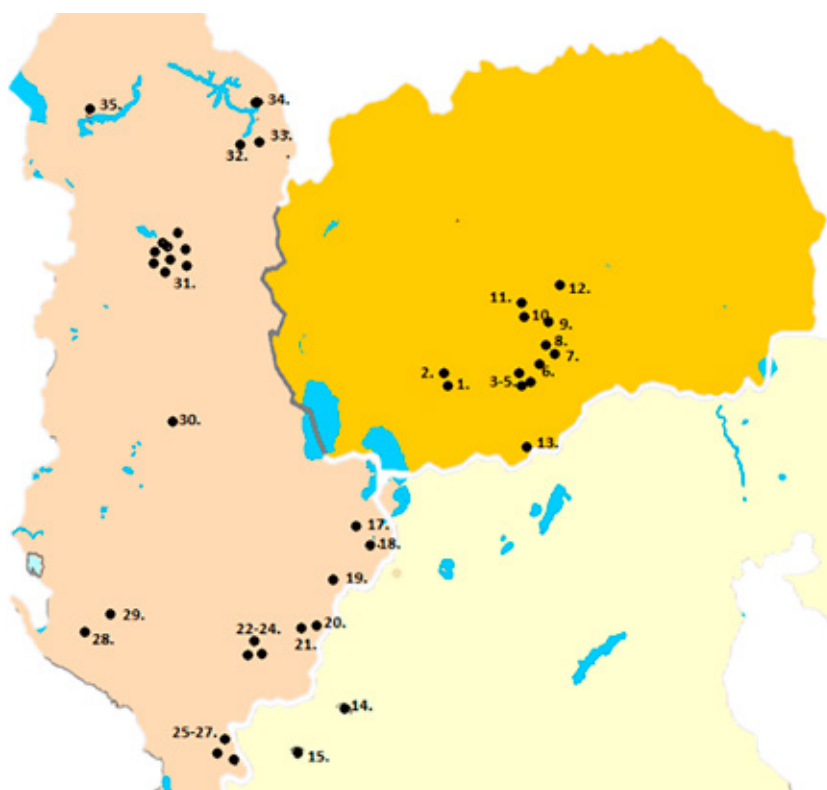
Карта 4. Енеолитска керамика, лево-северниот и западниот дел; десно-југоисточниот дел од територијата

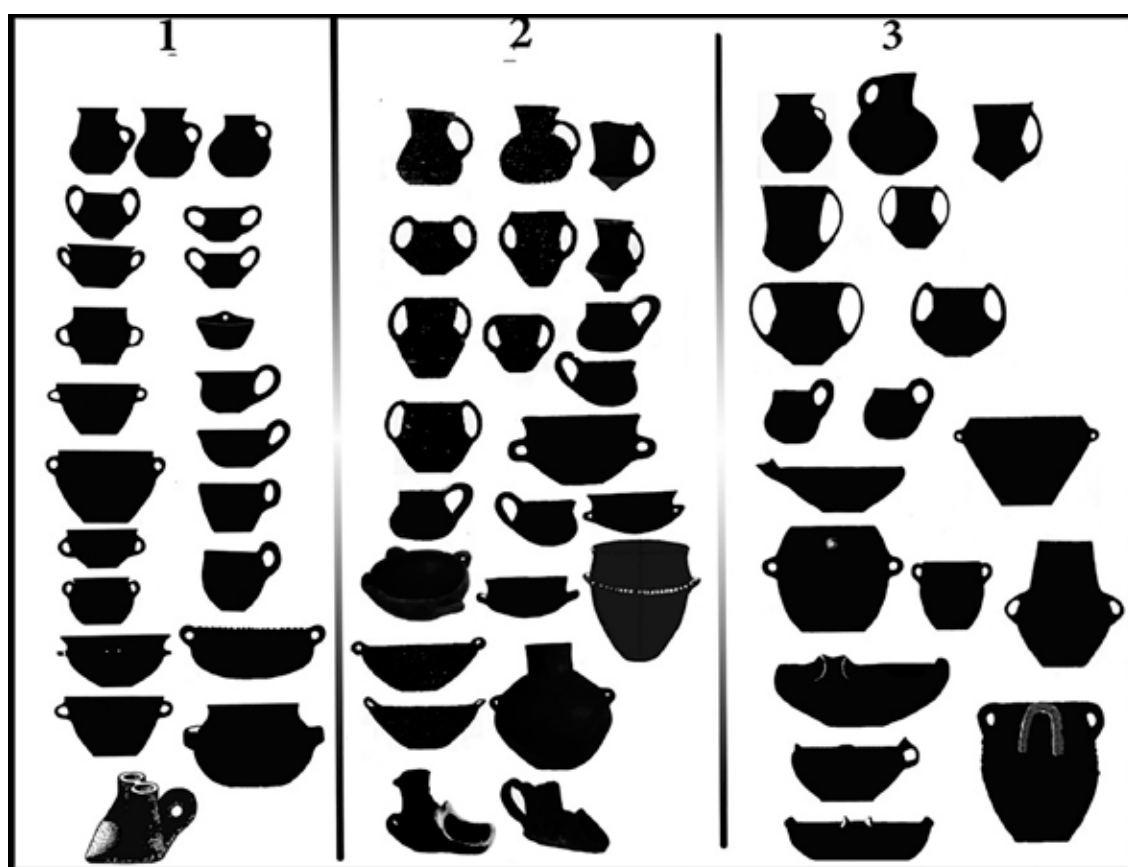
Карта 5. Лево-Микенски влијанија на централниот Балкан; десно-локалитети од доцната бронзена епоха (Митревски 2021, сл. 54. Сл. 29)

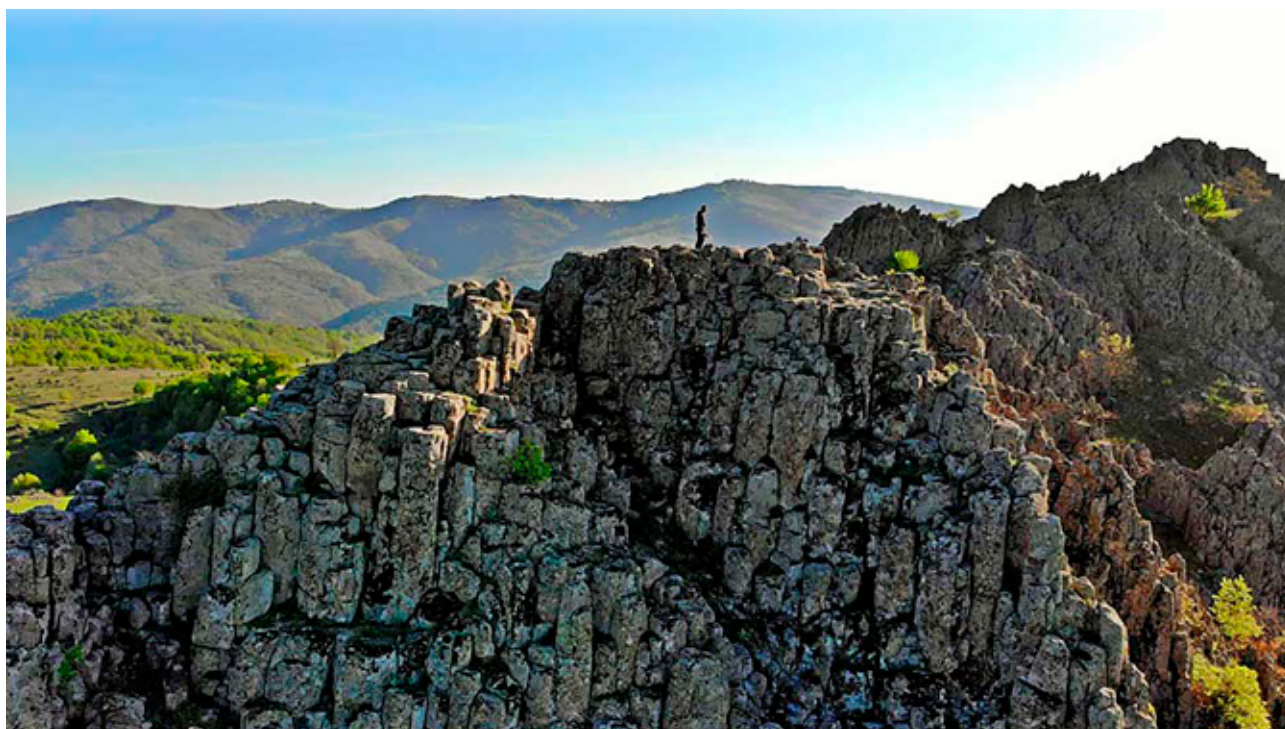
Карта 6. Културните групи од доцната бронза и железното време со Пајонски и Македонските племиња (Митревски 2021, сл. 78; надополнето од авторот)

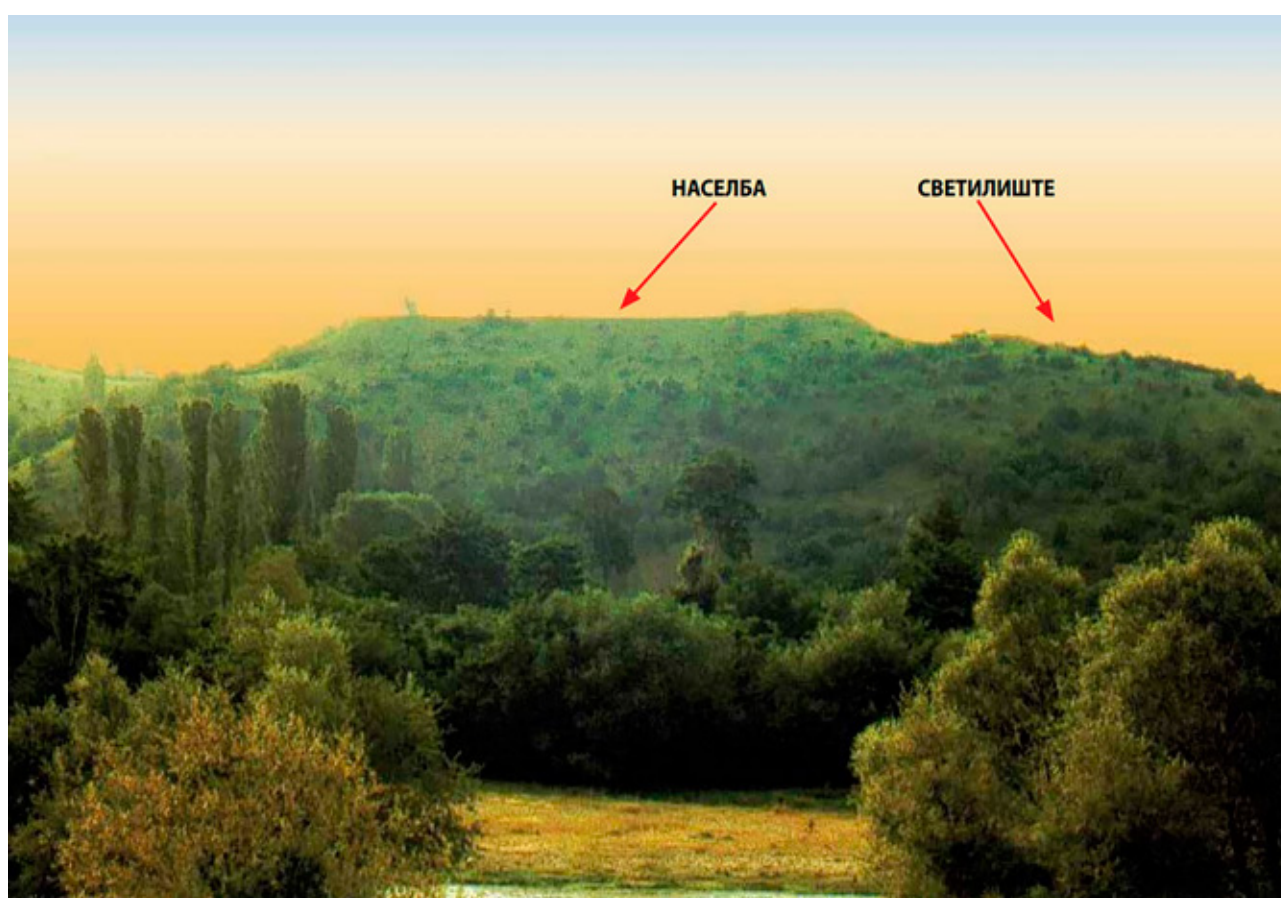
Карта 7. Тумуларни погребувања од Железното време на запад од Вардар (Атанасоска 2019, кар. 8)

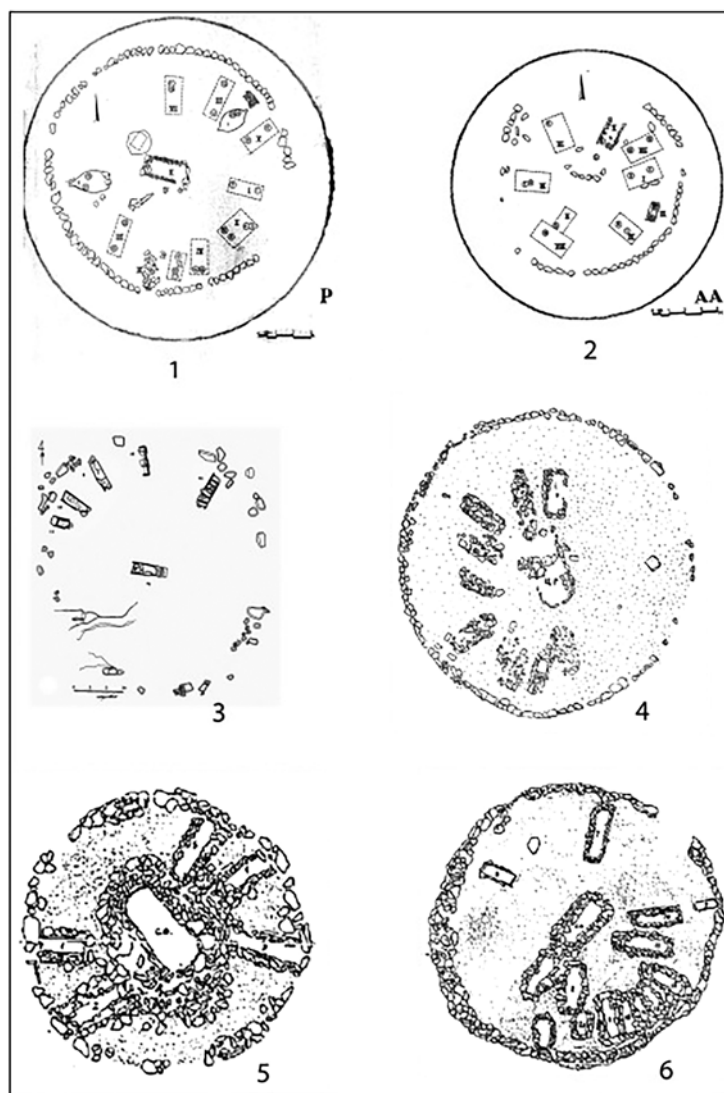
Слика 1. Ранобронзенодопски садови (1-по течението на Бистрица и Девол; 2-по течението на Вардар; 3-Струма и Тракија) (Митревски 2021, сл. 22)

Слика 2. Поглед на Кокино

Слика 3. Пелинце-поглед кон населбата и светилиштето (Митревски 2013, сл. 46)

Слика 4. Родовски тумули: 1,2-Вергина; 3-Крушевица; 4,5,6-Орлови Чуки, с. Караорман (Митревски 2021, сл. 85)

Слика 5. А-карактеристични форми на Пајонски; Б-карактеристични форми на керамички садови од железното време